

EGY ELFELEJTETT OKTATÁSÜGYI TERVEZET

Amikor a francia forradalom oktatásügyi tervezeiről beszélnek, általában a híres filozófus, Condorcet márki 1792-ben előadott vázlatát és Robespierre 1793-ban felolvasott javaslatait szokták felidézni. A liberálisok azt hangsúlyozzák, hogy Condorcet tervezetéből hiányzik a kollektivistá utópia voluntarizmusa, s a szerző szerint a köznevelésnek az oktatásra kell korlátozódnia, különben korlátozni fogja a vélemény szabadságot. A felvilágosult filozófus úgy vélekedett, hogy a morális, politikai és az értékítéletekre vonatkozó elvek az egyének belső ügyei, az államnak pedig nem a kézen kapott törvények csodálatára kell nevelnie az állampolgárokat, hanem a kritikai gondolkodásra. A társadalmi egyenlőség hívei viszont Robespierre tervezetét szokták felidézni, amelynek a nemzet erkölcsi regenerációja, az emberi természet megváltoztatása volt a célja. A forradalmi kormányzat vezetője szerint a szigorú, katonás neveléssel kell lehetetlenné tenni az erkölcsi rossz választásának lehetőségét, akár a morális autonómia felszámolásának árán is.¹

A francia forradalomban azonban jóval korábban is megszületett egy oktatásügyi tervezet, csak éppen olyan személyiség készítette, akit nem az oktatástörténet nagyjai között tartanak számon. Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord-ról van szó, Napóleon majdani külügyminiszteréről, akinek az utókor jobboldali és baloldali történetírói egyaránt az árulás megtestesítőjeként szokták felidézni az emlékét. Valószínűleg azért, mert a francia forradalom és császárság rendkívül éles konfliktusokkal teli örökségének a XIX. és XX. századi politikusai, politikai gondolkodói, művészei és történészei valamennyien csak egy-egy elemével, egy-egy irányzatával azonosulhattak vagy rokonszenvezhettek. Ebből következően azokkal a személyiségekkel, akik (mint Talleyrand) több rendszerben is vezető szerepet tölthettek be, nem tudtak mit kezdeni, s ezért elvtelenséggel vagy kifejezetten árulással vádolták meg őket. Az alábbiakban ezt a hagyományos képet szeretném árnyalni kissé.

¹ Lásd bővebben: Ludassy Mária: *Elhiszem, mert ésszerű*. Bp. 1999., Osiris. 189–210. o.

A nagy francia forradalom első éveiben, 1789-től 1791-ig Talleyrand az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyik legtevékenyebb képviselője volt. Már a rendi gyűlés választásainak előkészítésében fontos szerepet vállalt: 1788-ban a Harmincak Társaságának tagjaként részt vett a vidéki közvéleményt tájékoztató röpiratok megfogalmazásában. Az 1315 fős gyűlés 96, leggyakrabban felszólaló képviselője közé tartozott. Írásműveinek legújabb bibliográfiájában nem kevesebb, mint negyvennégy hosszabb felszólalást, indítványt és nyilvános levelet találhatunk, amelyeket az Alkotmányozó Gyűlés ülészése idején vetett papírra. Két-két héten át ő töltötte be az Alkotmányozó Nemzetgyűlés titkári majd elnöki hivatalát, és képviselőtársai nem kevesebb, mint kilenc bizottság tagjának választották meg. Ő vette rá a képviselőket, hogy mondjanak le a választók utasításainak követéséről, s ezzel is ismerjék el a rendi különbségek felszámolását. Vezető szerepet játszott a kiváltságok eltörlésében, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának megfogalmazásában, majd az ő javaslatára vették állami tulajdonba az egyház földjeit. Felszólalt a zsidók egyenjogúsításának érdekében, óvta a gyűlést az inflációs politikától, és ő celebrálta a misét a Bastille bevételének első évfordulóján rendezett nemzeti ünnepen.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ülészésének utolsó hónapjaiban pedig elkészítette élete egyik főművét: a közoktatásügyi bizottság 216 oldalas jelentését. A megírása során konzultált valamennyi műveltebb barátjával, valamint a korszak olyan politikusaival és tudósaival, mint Mirabeau, Madame de Staël, Cabanis, Dupont de Nemours, Lavoisier, Condorcet, Monge, Laplace, Lagrange, Vicq d'Azir és Mercier de Saint-Léger.

1791. szept. 10-én kezdte meg a tervezet felolvasását a következő szavakkal: „A közhatalmakat megszervezték: A szabadság és egyenlőség a törvények mindenható védelme alatt áll; a tulajdon visszatért igazi alapjaihoz; de az alkotmány mégsem tűnik teljesnek, ha nem csatolják hozzá megőrző és életető részként a közoktatást, amit kétségkívül hatalomnak is nevezhetünk, mert különböző társadalmi tevékenységek rendjét foglal-

ja magában, melyeknek szüntelenül a politikai testület és az általános fellendülés tökéletesedésén kell tevékenykedniük.”²

A régi rendszer oktatásügyét barbár, felvilágosulatlan rendszernek nevezte, amely megvetendő véleményeket terjesztett, előítéleteket táplált, s amelyben „teljes ellentét volt aközött, amit egy gyermeknek meg kellett tanulnia, s aközött, amit egy felnőttnek meg kellett tennie”. Totális reformra van tehát szükség – vonta le a következtetést. Már csak azért is, mert az új közbeszéd során oly sokat emlegetett, „mindenható nemzeti akarat” csak akkor maradhat mindig jogszerű, felvilágosult és célszerű, ha a közoktatás felvilágosítja az állampolgárokat.

Ahogy Talleyrand megfogalmazta: „Az embereket szabadnak nyilvánították, de köztudott, hogy az oktatás szüntelenül tágtítja az állampolgári szabadság szféráját, s csak ez tudja megőrizni a politikai szabadságot a despotizmus valamennyi fajtájától. Köztudott, hogy még a legszabadabb alkotmány esetében is a tudatlan ember ki van szolgáltatva a sarlatánnak, és sokan túlságosan is függésbe kerülnek a művelt embertől... Aki nem tud se olvasni, se számolni, teljesen azoktól függ, akik körülveszik, aki viszont ismeri a számtan elemeit, nem kerül függésbe még Newton zsenialitásától sem, sőt, hasznot is húzhat felfedezéseiből. Az embereket egyenlőnek ismerték el. És mégis, mennyire kevésé lehet érezni e jogi egyenlőséget, mily kevésé valóságos a tényleges egyenlőtlenségek világában, ha az oktatás nem fáradozik állandóan azon, hogy helyreállítsa a szintet, s ha nem is tudja eltiintetni, de legalább meggyengítse a baljós egyenlőtlenséget. Végezetül pedig, hogy mindent kimondjunk, létezhet-e az alkotmány valójában, ha csak törvénykönyveinkben létezik, ha nem engedi ki onnan gyökereit minden állampolgár lelkébe, ha nem nyomtatja oda mindörökre az új érzelmeket, új erkölcsöket, új szokásokat? És vajon nem az oktatás naponta ismétlődő és egyre növekvő tevékenységével érhetjük el e nagyszabású változásokat?”³

Talleyrand elismerte, hogy a megfelelő közoktatás kialakítása igen nehéz feladat. Nem hisz abban (mint két év múlva Robespierre), hogy egyszer s mindenkorra meg lehet határozni a közoktatás tartalmát, elismeri, hogy ezt állandóan tökéletesíteni kell majd „a hely, az idő, az emberek és a szükségletek szerint”. Hangsúlyozza, hogy a jövő tudományai még nem jöttek létre, ezek oktatásához pedig sajátos módszerekre lesz szükség, amelyeket egyelőre nem lehet meghatározni. Márpedig „semmi esetre

sem szabad törvényeket kényszeríteniünk utókorunkra.” Vagyis egyelőre csak az oktatásügy elveinek meghatározását javasolja, „hogy az oktatás minden útját megnyitva, semmiféle határt sem állítanak fel az emberi szellem előtt a fejlődés útján, amelynek nem lehet kijelölni a végét.”⁴

A legfontosabb alapelv – egyben a felvilágosodás egyik alaptétele – szerint „az ember egyik legjelentősebb sajátossága a tökéletesíthetőség... Az oktatásnak általánosságban az a célja, hogy tökéletesítse az embert, bármilyen korú is legyen, szünet nélkül mindenkinek a szolgálatára álljon, a teljes közösség javára váljanak általa az előző nemzedékek felvilágosodása, tapasztalatai, s még tevédei is.”⁵

Az ember tudatlanul jön a világra – hangsúlyozza Talleyrand –, az oktatás mutatja meg neki, mivé válhat. „Ez a többé-kevésbé tökéletesített mestersége annak, hogy értékessé tegyünk az embert, mind önmaga, mind társai számára, hogy megtanítsuk, hogyan élvezze jogai teljességét, hogy tisztelje és hajtsa végre könnyedén feladatait, egyszóval: hogyan éljen boldog és hasznos életet... Úgy kell elképzelni a társadalmat, mint egy nagy műhelyt. Nem elég, hogy mindenki dolgozzon, mindenkinek a saját helyén kell állnia, mert e nélkül az erők nem összeadódnak, hanem szembekerülnek egymással. Ki ne tudná, hogy a kis mennyiség, intelligensen elosztva, többre és jobbra képes, mint a nagy mennyiség, ugyanazon eszközökkel, de másképp felállítva? A gazdaságtanok legfontosabbika, az emberek gazdaságtana abból áll, hogy mindenkit az ő igazi helyükre állítsanak: és vitathatatlan, hogy ennek egy jó oktatási rendszer az elsődleges eszköze.”⁶ Az oktatást tehát Talleyrand társadalmi terméknek nevezi, társadalmi javak forrásának.

Öt olyan alapelvet sikerült megfogalmaznia, amelyek érvényességét ma sem vitathatjuk. Az első szerint az oktatásnak mindenki számára elérhetőnek kell lennie, vagyis „senkit sem lehet legitim módon kizárni belőle”. A következő négy alapelv tulajdonképpen ebből az elsőből következik. A második így hangzik: „Ha mindenkinek jogában áll megkapnia az oktatás jótéteményeit, ugyanígy mindenkinek jogában áll részt vállalnia terjesztéséből, mert mindig az egyéni erőfeszítések versengéséből és rivalizálásából születik meg a legnagyobb jó... Minden kiváltság, természetnél fogva visszataszító; az oktatási kiváltság pedig még visszataszítóbb és abszurdabb.”⁷ A kiváltságok elleni küzdelem 1789-es vezető egyénisége később sem feledkezett meg tehát elveiről. A harmadik alapelv az oktatás tárgyára vonatkozik. „Egyetemesnek kell

2 *Orateurs de la Révolution française. I. Les constituants.* Szerk. François Furet, Ran Halévi. Paris, 1989., Gallimard. 1067. o.
3 Ugyanott, 1069–1070. o.

4 Ugyanott, 1071. o.

5 Ugyanott, 1072. o.

6 Ugyanott, 1072–1073. o.

7 Ugyanott, 1073–1074. o.

lennie, mert csak akkor tekinthető közös tulajdonnak, ha mindenki kisajátíthatja belőle a neki megfelelő részt. A különböző ismeretek, melyeket átfog, talán nem tűnnek egyformán hasznosnak, de egy sincs köztük, mely valójában ne lenne hasznos, amely nem járhat előnnyel, s amelyet ebből következően elutasítani vagy negligálni kellene. Amúgy pedig örök szövetség, kölcsönös függőség áll fenn köztük... egyik a másik által erősödik. Ebből következik, hogy a jól szervezett társadalomban senki sem szerezhet meg minden tudást, mindazonáltal lehetővé kell tenni számára, hogy mindent megtanuljon.”⁸

A negyedik alapelv különösen modernnek tűnhet, főleg akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a nemek egyenlőségének elvét még Robespierre sem fogadta el. Oktatásügyi tervezetében olyannyira természetesen tekintti, hogy a lányokat egy évvel kevesebb ideig oktassák majd, a tanárnők pedig kevesebb fizetést kapjanak a tanároknál, hogy még magyarázatot sem fűz mindehhez.⁹ Talleyrand viszont a következőképpen fogalmazott: „Az oktatásnak mindkét nemet figyelembe kell vennie; ez nagyon is nyilvánvaló; mivel közkinccs, milyen elv alapján foszthatja meg egyik nem a másikat a mindenkit megillető jogoktól?”¹⁰ Az ötödik alapelv is korszerűen hangzik manapság: a közoktatást minden kor számára elérhetővé kell tenni, pusztá előítélet, hogy csak az ifjúság részesülhet belőle. Vagyis mai kifejezéssel élve Talleyrand a felnőttoktatást ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a gyermekekét. (Robespierre-nél szó sincs a felnőttoktatásról. Aki az emberiség regenerálását tűzi ki célul, az minek vesztegetné az időt a felnőttekre?)

Abból az alapelvből, hogy a közoktatás mindenki számára nyitott, az következik, hogy az állam minden részében intézményeket kell létrehozni a helyi szükségletek szerint. Mivel egyetemes, a társadalomnak meg kell könnyíteni valamennyi fajtáját, s speciális támogatásban kell részesíteni azt az oktatási gyakorlatot, amelyet aktuálisan a legszükségesebbnek tekint.

„A természet nagy előnyöket biztosított számunkra – folytatta Talleyrand –, megjutalmazta az embert az ésszel és a szenvedéllyel. Az előbbi felvilágosítja arról, hogy mi az igaz, a második pedig afelé vonzza, ami jó: úme, ez minden morál kettős elve. Az oktatás, mint az egyének sikereinek forrása, megköveteli, hogy az ember valamennyi képességét gyakorolja; mert jól szabályozott gyakorlásuktól függ boldogsága, s ha mindenkit figyelmeztetünk erre, minden ember biztosan megta-

lálhatja sajátos tehetségét. Ezért az oktatásnak ki kell terjednie az ember valamennyi képességére: fizikaiakra, értelmiekre és erkölcsiekre.”¹¹

A fizikai nevelés fontosságát nem kell bizonygatnia. Az intellektuális képességeket három osztályba sorolta: a képzelőerő, az emlékezet és az ész képességeire. Az elsőhöz a művészetek, a másodikhoz a történelem és a nyelvek, a harmadikhoz pedig az „egzakt tudományok” tartoznak. De Talleyrand hozzáteszi, hogy ez egy régi felosztás, nem lehet ilyen mereven osztályozni a képességeket, s a jövő új rendszereket is létrehozhat. Az érzelmi nevelést is fontosnak tekinti, mert „e nélkül... meg lehet ismerni, mi a jó, de csak általa kerülhetünk érzelmi viszonyba vele, s szerezhetjük meg azt a szokást, hogy erőfeszítés nélkül gyakoroljuk.”¹²

Talleyrand szerint alapfokú oktatást kell biztosítani mindenki számára, fejlesztő és specializált oktatást sokak számára, elmélyült oktatást pedig „bizonyos mennyiségű személy” számára. Az alapfokú oktatás intézményeit fel kell állítani minden kantonban vagy inkább minden elsődleges gyűléssel rendelkező helységben, a második típus intézményeit minden kerületben, a harmadikét pedig minden megyében. Elemi iskola kell a gyerekeknek, amely bevezeti őket a társadalmi életbe, s megtanítja őket, hogyan legyenek jó polgárok, hogyan éljenek boldogan. A középiskolák is nyitottak mindenki előtt – de természetesen kevesebb személy számára. A szükség törvénye az emberek többségét amúgy is a termelőmunka felé irányítja. A megyei felsőoktatási intézmények képeznek az egyház, a jog, az orvostudomány és a hadtudomány szakértőit. A fővárosban pedig felállíthatnak egy akadémiát (a kor szóhasználatával élve *institut-t*, intézetet) az elit számára, amely rendszeres kapcsolatban áll a megyékkel, hogy támogathasson valamennyi tehetséges fiatal.

Az oktatás ingyenességét Talleyrand az egyik legfontosabb kérdésnek tekintette. Meddig legyen ingyenes az oktatás? Úgy vélte, az államkincstár egyelőre nem képes arra, hogy az egész rendszert ingyenessé tegye mindenki számára. Az elemi oktatás természetesen ingyenes, a többi oktatási forma is mindenki előtt nyitott, de nem lehet közös mindenki számára. A középszintű oktatás hasznára van a társadalomnak, amely ezért fizeti tanárait, biztosítja az épületeket – de mivel azoknak, akik ide járnak, az oktatás előnyükre válik, „teljesen igazságos, hogy a költségek bizonyos részét ők fizessék.”

„Aki pedig arra hivatottak, hogy egy napon a társadalom jötevői lesznek, azokat a társadalomnak megelöl-

8 Ugyanott, 1074. o.

9 Robespierre: *Textes choisis*. II. Paris, 1973., Éditions

Sociales. 180., 194. o.

10 *Orateurs...* 1074. o.

11 Ugyanott, 1077. o.

12 Ugyanott, 1078. o.

gezett elismerésképpen bátorítania kell, el kell távolítania körülöttük mindent, ami megállítaná vagy lassítaná előrehaladásukat...” Vagyis azok a diákok, akik kitűnnek tehetségükkel, de szegények, a társadalom költségén végezhetik el a felsőbb iskolákat. A társadalomnak szigorú válogatással kel eljuttatnia őket egészen a Nemzeti Intézetig. „Így egyetlen igazi tehetség sem vesz el, nem lesz elhanyagolva, és a társadalom teljesen letörleszti adósságát. Persze érezzük, hogy efféle jótéteményt nem lehet eltékozolni, részben azért, mert a közvagyonból vesziünk el, amellyel takarékosan kell bánni, részben pedig azért, mert veszélyes dolog túlságosan felbátorítani a féltehetségeket... Az ingyenes oktatás egész kérdéskörét össze lehet foglalni pár szóban. Van olyan oktatás, amely abszolút szükséges mindenki számára. A társadalom ezzel mindenkinek tartozik: ezért nem csak rendelkeznie kell az ehhez szükséges eszközökkel, de élnie is kell ezekkel. Van olyan oktatás, amely nem szükséges mindenki számára, mégis ugyanúgy szükséges a társadalomnak, ahogy hasznos azok számára, akik részesednek belőle. A társadalomnak ezért az eszközöket biztosítania kell hozzá, de az ebből hasznot húzó egyéneknek is fel kell vállalniuk az alkalmazás költségeinek egy részét. Végezetül van olyan tudás, amely szükséges a társadalomnak, és még sokkal hasznosabb lehet, ha biztosítja ezt bizonyos egyéneknek, akik sajátos képességekről tesznek bizonyosságot. A társadalomnak ezért, mind érdeke és dicsősége azt diktálja, hogy ezen egyének számára ne csak az oktatási eszközöket biztosítsa, hanem tegyen meg mindent azért, hogy élhessenek is vele.”¹³

13 Ugyanott, 1085. o.

Ezt a nagyszerű tervezetet a felvilágosodás kettős optimizmusa hatotta át: a hit az ész egyetemességében és abban, hogy az iskola segítségével a társadalmi kapcsolatok harmonikusabbá válhatnak. Ezek az eszmék a XIX. századi republikánus doktrína legfontosabb alkotóelemeivé váltak. Talleyrand tervezete pedig csak kilencven év múlva valósulhatott meg, Jules Ferry reformjaival, az ingyenes és kötelező közoktatás bevezetésével.

A felolvasás közvetlen hatása meglehetősen csekély volt. A lapok dicsérték a jelentést, s még a jakobinusok klubja is megszavazott szeptember 30-án a szerzőnek egy tiszteletadást, pedig Talleyrand ekkoriban már mérsékeltabb klubokat látogatott. A történészek általában sajnálkozni szoktak azon, hogy Condorcet, a felvilágosodás utolsó híres képviselője éppen azon a napon, április 20-án adta elő 1792-ben oktatásügyi tervezetét, amelyen a Törvényhozó Nemzetgyűlés hadat üzent a császárnak, s ezért senki sem törődött a filozófus nagyszabású tervezetével. Az a tényt már kevesebben vették észre, hogy pontosan ez történt Talleyrand-nal is fél évvel korábban: az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megtapsolta őt, a különböző hazafias testületek megünnepelték – majd az egész tervezetét elnapolták, mert a képviselők már alig várták, hogy hazatérhessenek a két éve és négy hónapja tartó ülés után.

A tervezet papíron maradt – Talleyrand pedig hamarosan más szakterületen érvényesítette rendkívüli tehetségét és éleslátását.

